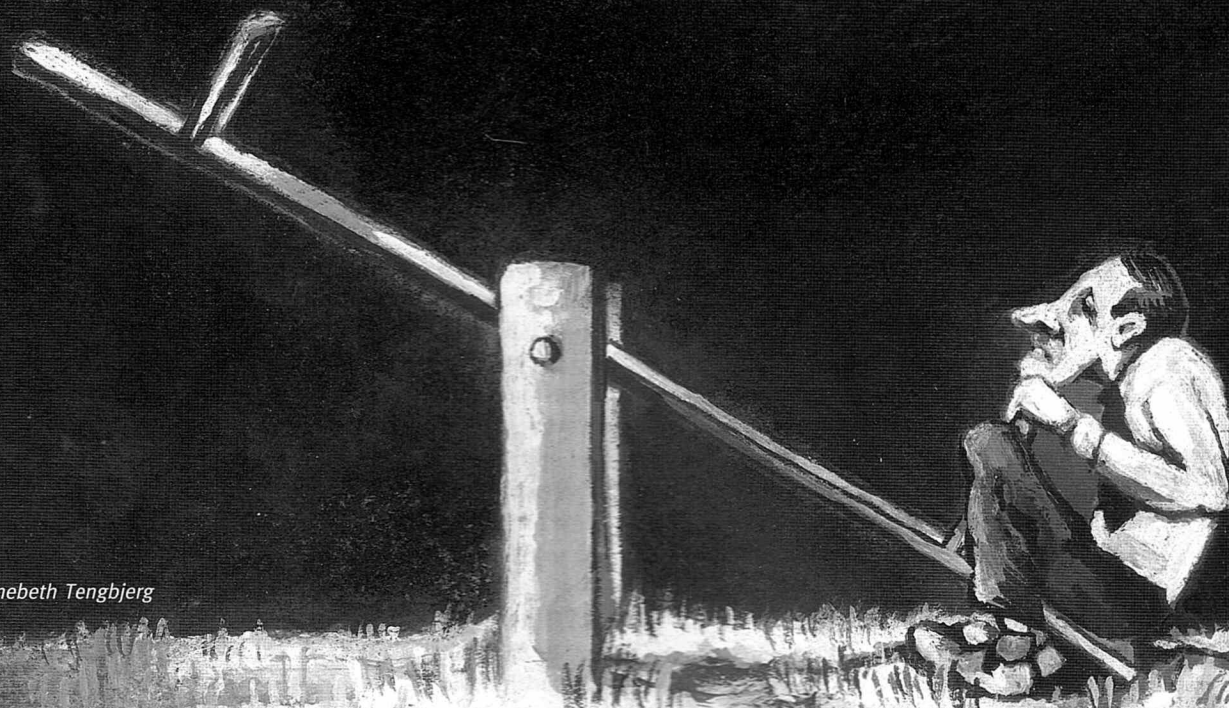

Social kapital, demokrati og velfærd¹⁾

Af Lars Hulgård

En diskussion af Robert Putnam's ensomme bowler

Tegning Annebeth Tengbjerg

På en måde er Robert Putnams nye bog *Bowling Alone* lidt fræk. Han er jo trods alt internationalt anerkendt professor i offentlig politik ved Harvard. Og så stiller han her med en bog på over 500 sider, hvor han hævder, at bridge- og bowlingklubber, almindelig selskabelighed og frivilligt arbejde har betydning ikke blot for det lokale selskabelige liv; men for landets sociale, økonomiske og politiske formlåen. På den baggrund er det både tankevækkende og opmuntrende, at sociologiske, politologiske og sågar økonomiske forskernetværk i de fleste afkroge af verden efterhånden har haft hans udlægning af social kapital på dagsordenen. Enten med fokus på hans diagnoser af det civile engagements vigende betydning, eller ved afsøgning af den betydning dannelsen af social kapital har for en solidarisk samfundsudvikling.

At han mener sit mikroperspektiv, viser han på bogens første linjer, hvor han dykker ned i Glenn Valley, Pennsylvania og undrer sig over hvorfor medlemmerne af den lokale bridge klub er stoppet med at spille kort sammen. Så sent som i 1990 mødtes mere end fyrre kortspillende medlemmer jævnligt i en klub, som havde eksisteret gennem et halvt århundrede. I dag er der ingen tilbage i klubben til at fortælle "nøjagtigt hvornår og hvorfor gruppen stoppede". I en anden del af landet mødtes omkring halvtreds medlemmer af "Sertoma klubben" frem til midten af firserne til et ugentligt frokostmøde for at planlægge aktiviteter. Formålet var at hjælpe tale- og hørehæmmede medborgere. Blot et årti senere var klubben reduceret til syv medlemmer, og smerten over klubbens endelige forsvinden mærkes angiveligt stadig. Det samme gør sig gældende for intet mindre end titusindvis af lokalt orienterede grupper, klubber og fællesskaber overalt i USA, som begyndte at falme i det sidste par årtier af det tyvende århundrede. Spørgsmålet er blot, hvilken betydning det har. Putnam selv er ikke i tvivl efter at have gransket et omfattende materiale vedrørende frivillige sociale, kulturelle, religiøse og politiske fællesskaber. Betydningen af henholdsvis stærk og svag social kapital trækkes skarpt op fra bogens første sider: "Vi skal gennemgå hårde kendsgerninger, som dokumenterer, at vore skoler og lokalområder ikke fungerer godt, når fællesskabsbåndene

slækkes, at vores økonomi, vores demokrati, ja selv vores sundhed og lykke afhænger af tilstrækkelige mængder af social kapital" (Putnam, 2000: 28).

Hvad er social kapital

Kernebegrebet i *Bowling Alone* er social kapital. Putnam gav allerede i 1993 begrebet en definition, som også er grundstenen i det nye værk. Definitionen lød ganske simpelt, at social kapital er "tillid, normer og netværk som kan forbedre samfundets effektivitet ved at lette muligheden for koordinerede handlinger" (Putnam, 1993a: 167). Tillid, normer og netværk er træk ved det sociale liv, som gør deltagerne i stand til at handle mere effektivt, når de forfølger fælles mål. Det vil sige, at tillid og netværk mellem mennesker nok er det kit som binder samfundet sammen. Men nok så væsentligt udgør disse sociale egenskaber det nødvendige fundament for demokratiske institutioner og rimelige økonomiske vilkår. I den nye bog skitserer Putnam, hvordan social kapital op gennem det 20. århundrede er blevet defineret på mindst seks forskellige måder. Men fælles for de mange anvendelser af begrebet er en opmærksomhed på, hvordan livet bliver mere produktivt og udfoldet gennem vores deltagelse i sociale netværk. Det er ikke "individet" som er samfundets drivkraft, og det er ikke "fællesskabet". I Putnams optik er det individet i fællesskabet. Fællesskaber opstår, reproducerer og udvikler sig i vidt omfang gennem individuelle handlinger, mens de individuelle handlinger først får mening når de bliver til sociale handlinger. Indenfor forskningsområderne "urban development" og "community development" har Patricia Wilson givet denne tilgang til social kapital et markant udtryk: "Enhver person defineres ikke blot alene som sig selv men gennem sine relationer til andre.. (..) Det succesfulde fællesskab/samfund (community) er ikke en kollektion af atomistiske individer, som bumper ind i hinandens egen interesse. Det er nærmere et netværk, et væv af individer-i-fællesskab" (Wilson, 1997: 756).

Den først kendte definition på social kapital daterer sig til 1916. På daværende tidspunkt påkaldte en amerikansk skolereformator sig ideen om social kapital, da han skulle illustrere betydningen af, at mennesker engagerer sig i

deres naboers og lokalsamfunds velbefindende: "Et menneske er socialt hjælpeløst, hvis det bliver overladt til sig selv..(..).Hvis han kommer i kontakt med sin nabo, og disse igen med andre naboer, bliver der en akkumulation af social kapital, som omgående vil kunne tilfredsstille hans behov for social kontakt og som endvidere bærer på et socialt potentiale tilstrækkeligt til en substantiel forbedring af levevilkårene for hele lokalsamfundet" (L.J. Hanifan, citeret efter Putnam, 2000: 19).

Når Putnam refererer ordene fra 1916, er det fordi Hanifan angiveligt foregriber alle de afgørende elementer i senere fortolkninger af social kapital, skønt han selv er forsvundet ud i glemslens mørke. Hanifan henledte opmærksomheden på, hvordan social kapital har en individuel side og en kollektiv side: Det er en individuel handling at skabe tillid til og kontakt med sin nabo. Den handling kan bidrage til en akkumulation af social kapital, der igen er essentiel for en forbedring af de kollektive levevilkår. Siden har anvendelsen af begrebet på en lang række samfundsvidenskabelige del discipliner været mere eller mindre konsensus- eller konfliktorienteret. Men det er sammenhængen mellem individuelle handlinger og kollektive goder, der har været den gennemgående strøm. Det er de produktive gevinster ved individets indlejring i brede kollektive sociale sammenhænge, som social kapital begrebet er specielt velegnet til at identificere. Eller sagt med Putnams ord: "Et godt forankret individ i et dårligt forbundet samfund er ikke så produktivt som et godt forankret individ i et godt forbundet samfund" (Putnam, 2000: 20).

Måling af social kapital og civilt engagement

Deltagelse er et nøgleord. Social kapital kan måles på graden af *deltagelse* i sociale, politiske og kulturelle aktiviteter. Deltagelse bruges både på mikroniveau og på makroniveau. På mikroniveau er det medlemskab af foreninger, deltagelse i offentlige møder fx omkring skole, kommune, lokalsamfund, frivilligt arbejde, engagement i lokale projekter, ja selv deltagelse i middagsselskaber og picnics. På makroniveau ser han fænomener som valgdeltagelse og det at stille op til politiske embeder som eksempler på deltagelse i samfundet. Graden af social kapital måler han først og fremmest gennem analyser af statistisk materiale vedrørende deltagelse på disse niveauer.

Bogen er på mange måder et sammensat, nogle vil måske endda hævde uensartet, produkt. Den stærkt mikrosociologiske problemstilling om de nære sociale relationers vigende betydning underbygges bogen igennem først og fremmest ved hjælp af statistiske metoder. I bogen hører vi om lokale klubber, der forsvinder og civile afviklingsprocesser; men bortset fra i bogens indledningssekvens møder vi desværre ikke feltforskeren på studietur derude, hvor det måtte være nærliggende at søge brikkerne til puslespillet: hvorfor og med hvilke konsekvenser? I stedet anvendes nogle store kvantitative databaser som "the General Social Survey", "the Census Bureau". Ved hjælp af disse søger Putnam svar på spørgsmålet "What killed civic engagement?", og svaret falder godt midtvejs i bogen. Der er fire årsager: 1) Familiernes tidspres, 2) den befolkningsmæssige spredning, 3) det øgede fjernsynskiggeri og 4) de generationsmæssige forandringer. De to første bærer tilsammen omkring 20% af skylden til det udadvendte civile engagements vigende betydning.

Men først med den tredje årsag nærmer vi os sværvægterne blandt skurkene i den omfattende af-civilisering af de sociale relationer. Eksplosionen i elektronisk underholdning. Først og fremmest fjernsynskiggeriet har haft en substantiel indflydelse på privatisering af vores fritid. Vurderingen er, at denne faktor alene tæller for omkring 25% af nedgangen (Putnam, 2000: 283).

Allerede i midten af 1990'erne udpegede Putnam det øgede TV-kiggeri som synderen: "Den skyldige er fjernsynet" skrev han i den stærkt debatterede "The Strange Disappearance of Civic America"²⁾. De fleste former for medieforbrug er positivt forbundet med social deltagelse og udadvendthed. Blot ikke fjernsynet. Måske er det oven i købet den eneste fritidsaktivitet som påvirker deltagelse (civilt engagement) udenfor hjemmet direkte negativt: "TV kiggeri foregår på bekostning af næsten alle former for sociale aktiviteter udenfor hjemmet, specielt socialt samvær og informelle konversationer. TV kiggere er hjemmemennesker" (Putnam, 1996a: 47). Set i et perspektiv af civilsamfund og social kapital er problemet, at fjernsynskiggeri forhindrer mennesker i deltagelse. Det forhindrer os i frivillig deltagelse i alle former for sekundære netværk og foreninger, hvor kernen er ansigt til ansigt relationer

Foto fra bogen "Bowling Alone" til illustration af fænomenet "social kapital".

omkring et utal af sociale og politiske aktiviteter. Det forhindrer os i at deltage aktivt i produktionen af social kapital.

Den fjerde og væsentligste årsag til det civile forfald er imidlertid afstedkommet af den generationsmæssige forandring. Den langsomme, vedvarende erstatning af de store civilt engagerede generationer med deres mindre involverede børn og børnebørn, har været en så magtfuld faktor, at den sandsynligvis tæller for op mod halvdelen af årsagen til 'privatiseringsprocessen'. Under arbejdet med et forskningsprojekt i USA om "Social Entrepreneurship" fik jeg lejlighed til at studere dette på nærmeste hold, blandt andet via interview med en særdeles velhavende millionær, der bruger en stor del af sin indkomst og det meste af sin tid på at skabe sociale og kulturelle aktiviteter og institutioner. Under interviewet kom han ind på de generationsmæssige forandringer, idet han talte om de nyrige: "De nyrige er "the ugly American". Vi har dem, de er her, og jeg har set det ske så ofte, hvor nogle bliver rige meget hurtigt. Det er det som sker på markedet for øjeblikket. Det går dem til hovedet og ruinerer tilsyneladende enhver form for fornuft og ansvarlighed. Lykkeligtvis er der ikke tale om en smitsom sygdom, og ikke alle har den." Denne millionærs ord faldt i foråret 1998; men er en næsten dagsaktuel kommentar til Bush administrationens plan om at ophæve arveafgiften og dermed gøre de amerikanske millioner og milliardærer endnu rigere. En op-

hævelse af arveafgiften bliver i et opråb fra 120 af USA's rigeste millionærer karakteriseret som skadeligt for familier, der kæmper for at få det til at løbe rundt.

Når selv de rigeste blandt eliten råber vagt i gevær i forhold til privatisering, offentlig tilbagetrækning og yderligere økonomisk skævvridning, er der måske noget om snakken: Tilbagetrækning og privatisering er også et spørgsmål om generationer. Præsident Bush's plan om fjernelse af arveafgiften bliver et manifest udtryk for den grådige og private generations vej til magten. I bunden efterlades også de private generationer; men overladt til sig selv.

Præcist denne situation, hvor eliten trækker sig tilbage fra de brede offentlige institutioner, har fanget sociologen Theda Skocpol's opmærksomhed. Hun nærmer sig problematikken fra et dobbelt perspektiv af velfærd og demokrati og hævder, at det ville være en skæbnens ironi, såfremt eliten efter at have trukket sig tilbage *fra* et samfundsmæssigt ansvar *til* deres sikre og isolerede bastioner lader det være op til deres mindre privilegerede medborgere at reparere lokalsamfundene, de sociale institutioner, ja hele "nationens sociale sammenhængskraft" (Skocpol, 1996: 25). Genopbygningen af det civile samfund bygger tvært imod på to klare forudsætninger: For det første en revitalisering af det politiske demokrati, og for det andet, at "de privilegerede amerikanere forpligter sig på at tilslutte sig deres medborgere i brede civile bestræbelser" (Skocpol, 1996: 5).

Når kritikken af privatiseringsprocessen, de bedrestillede amerikaneres tilbagetrækning og konsekvenserne for demokrati og social sammenhængskraft tages op her, er det fordi den har været rettet mod Putnam og hans indflydelse på civilsamfundsdiskussionen. For det første lyder kritikken, at han har misforstået sammenhængen mellem civilsamfund/social kapital og demokrati. For det andet er han blevet beskyldt for at underbetone, eller endda fejlvurdere, sammenhængen mellem en universelt orienteret velfærdsstat og det civile samfund. Begge forhold bunder angiveligt i den samme teoretiske begrænsning, nemlig en tendens til at overbetone den individuelle faktors betydning i dannelsen af social kapital. Den politiske konsekvens af dette er, at hans projekt tendentielt spilles i hænderne på social-konservative kræfter for hvem en vækst i det civile samfund glimrende går hånd i hånd med statslig tilbagetrækning.

Den socialkonservative diskurs om det civile samfund

I de tidlige værker fra begyndelsen og midten af 1990'erne taler Putnam slet og ret om den sociale kapitals betydning for at få demokratiet til at fungere. I den forbindelse blev han af politiske filosoffer og sociologer som Jean Cohen (1997) og Theda Skocpol (1995, 1996) vedholdende kritiseret for at bygge sine studier af det civile engagements dalende betydning – nedgangen i social kapital – på atomistiske data: Han fokuserer på betydningen af rent individuelle handlinger. Ved at fremhæve betydningen af rationelle individuelle aktører i rent lokale fora, fremstår kilderne til social kapital og civilt engagement afgrænsede fra andre samfundsmæssige sfærer. Problemet er, at fremhævnningen af "ansigt til ansigt" relationerne og de individuelle beslutninger om lokal netværksdannelse har tendens til at forstå produktionen af social kapital som et isoleret/løstrevet fænomen. Social kapital og deltagelse i det civile samfund løsrives fra politik og økonomi. I sit store essay fra 1997 "American Civil Society Talk" har Jean Cohen to fokuspunkter. Det ene er en overbevisende plæderen for offentlighed ("the public sphere") som den centrale kategori i det civile samfund. Det andet er en stærkt kritisk, og mindre overbevisende læsning af Putnam, som beskyldes for at gå i de socialkonservatives tjeneste. I den konser-

vative diskurs hævdes det, at det civile samfund vedholdende er blevet holdt nede af socialstatens og den føderale regerings ekspansion i efterkrigstiden.

Ingen tvivl om at den konservative diskurs om det civile samfund har indtaget en dominerende position; men som jeg vil belyse, forekommer det misvisende at spænde Putnams studier af social kapital for den vogn. I den socialkonservative diskurs er målet at genopbygge civilsamfundet "one child at a time". Genopbygning af det civile samfund "en enhed ad gangen" blev i det hele taget et slogan ofte fremført af konservative kredse. Som oftest var visionen båret af stærk afstandtagen til statsligt ansvar og indblanding i sociale forhold. General Colin Powell (i dag udenrigsminister) skrev i midten af 90'erne om "genskabelsen af det civile samfund – et barn af gangen" (Powell, 1997: 3). Ti år tidligere havde Reagan skrevet 'ærbødigt' om "den mægtige og dybe flod af frivilligt engagement, som flyder gennem den amerikanske historie", og om hvordan denne flod var faldet siden 2. Verdenskrig: "I takt med at staten voksede, frasagde vi os ansvaret og overlod til staten opgaver som tidligere blev varetaget i lokalsamfundet og nabolaget. Hvorfor skulle jeg involvere mig. Lad staten tage sig af det." (Ronald Reagan, maj 1985, her citeret efter Rifkin, 1996: 252).

Den socialkonservative diskurs har haft stor indflydelse på den politiske læsning af det civile samfund. Gennemgående har staten her været uønsket som aktør i genskabelsen af det civile samfund. I et paper til "the National Commission on Civic Renewal" sammenfattede William Schambra ideen om det civile Amerikas genskabelse med ordene: "Ideen om et nationalt fællesskab er blevet seriøst udhulet gennem de sidste årtier. Men i sit kølvand har den ikke desto mindre efterladt tårnhøje bureaukratier af eliter og eksperter – ikke kun indenfor staten, men også i den frivillige sektor – som magtfuldt har investeret interesser i renationaliseringen af fællesskabsideen...(.)..Det er tid til at vende blikket væk fra det mislykkede projekt om et nationalt fællesskab og igen fokusere på kirkerne, de frivillige associationer, græsrodsgrupperne, som genopbygger Amerikas civile samfund, en familie, en blok, et nabolag ad gangen" (Schambra, 1997: 19).

Staten og det civile samfund er bundet ind i et modsætningsforhold. Men hvordan forholder

Putnam sig til denne socialkonservative diskurs? Når man, som han, definerer det civile samfund som social kapital, og lader det bestå af tillid, netværk og normer, er det jo snublen de nærliggende, at overtage "en enhed ad gangen" metaforen: Gennem det enkelte individs lokale frivillige engagement og 'gode' sociale integration går der en lige linje til et velfungerende demokrati og en velfungerende økonomi. En proces som fungerer nærmest uafhængigt af de institutionelle konfigurationer, den udfolder sig i.

I essayet fra 1997 indskriver Jean Cohen sig som en stærk kritiker af Putnams analyser af den vigende produktion af social kapital. Afsettet for essayet er en iagttagelse af Putnams enorme indflydelse på den diskursive anvendelse af civilsamfundsbegrebet og dermed også et slags medansvar for, at den konservative opfattelse står så stærkt. Hun hævder oven i købet, at Putnams definitioner næsten har vundet hegemonisk status i "den diskursive praksis". Men i samme moment distancerer hun sig fra det hun hævder er de politiske konsekvenser af Putnams arbejde. Nemlig vurderingen af forholdet mellem stat og civilsamfund som et nul-sum spil, hvor vækst i statsligt ansvar medfører nedgang i social kapital. Hun hævder, at en sådan opfattelse kan føres tilbage til en figur hos Putnam, som betoner den sociale kapital selvstændige betydning uafhængigt af samfundets øvrige sfærer: "Jeg vil demonstrere, at "det civile samfund" i denne tilgang (Putnams tilgang) er blevet så reduceret, at begrebets normative værdi, især dets relevans for demokrati, er blevet fordunklet. Den mest afgørende defekt er udeladelsen af den afgørende kategori "the public sphere" fra såvel Putnams som de fleste andres anvendelser af begrebet" (Cohen, 1997: 2 ff.).

Kritikken er, at Putnam opererer med en ideal forestilling om en bestemt form for civilt engagement som forudsætning for produktion af social kapital. Når opfattelsen er, at social kapital og et levende civilsamfund beror på frivilligt engagement i foreninger, hvor ansigt til ansigt relationer er det bærende element, så er der tale om en begrænsning i det teoretiske perspektiv som ikke kan håndtere nye former for indflydelse: nye sociale bevægelser, eller politisk og socialt engagerede grupper som bruger den offentlige sfære til at påvirke de demokratiske institutioner. Sammenfattende er

kritikken at uden et begreb om den offentlige sfære, vil diskursen om civilsamfundet fortsat være "håbløst ensidig og analytisk ubrugelig", fordi den er ude af stand til at forklare den komplekse forbindelse mellem sociale institutioner og politiske institutioner. Uden et begreb om den offentlige sfære låner civilsamfundsnakken sig ud til socialkonservative projekter, som i bedste fald har meget lidt at gøre med demokratisering (Cohen, 1997: 8).

Offentligheden er den sfære, som forbinder demokratiske regimer med deres medborgere. Det er en sfære som kan aktiveres af de kommunikative spilleregler, som gør sig gældende, når den kun svagt institutionaliserede livsverden institutionaliserer sig og søger indflydelse. Den offentlige sfære er en absolut nødvendig ressource for civilsamfundsbaserede input til demokratiet. Den offentlige sfære består af offentlige rum i organisationer, foreninger og institutioner. Den består endvidere af offentlige rum mellem disse, og den består af landsdækkende ikke-institutionaliserede offentligheder (publics), som tester generaliserbarheden af normer. Eksistensen af offentligheder, hvor alle borgere kan deltage er for Cohen (og den Habermas inspirerede tilgang) kernen i et demokratisk civilsamfund. Nøglen til det demokratiske samfund ligger i forbindelsen mellem den civile offentlighed (the civic public) og den repræsentative politiske offentlighed (the representative political public sphere).

Den offentlige sfære er den del af det civile samfund, som sikrer at dette kan slå fra sig, stoppe eventuelle koloniseringsprocesser som udgår fra staten og markedet, og måske endda udvide sin indflydelsessfære. Den civile, politisk orienterede offentlige sfære optræder her som en væsentlig mediator mellem borgerne og de valgte repræsentanter. For Jean Cohen den væsentligste. Og sandt nok, den offentlige sfære – eller de opgaver og forventninger som kan stilles til en offentlig sfære – må have en fremtrædende plads i analyser, der søger at forstå de komplekse relationer mellem stat, marked og civilsamfund. Så langt kan jeg følge Cohen. Men hun overdramatiserer uenigheden med Putnam og skyder social kapital tilgangen fejlagtige argumenter i skoene.

Hun skyder således langt over målet, når hun hævder, at der er en lige linje fra Putnams fokusering på betydningen af social kapital i form af deltagelse i netværk baseret på tillid

og normer til konservative og neo-liberale forestillinger om et opblomstret civilsamfund via afmontering af de velfærdsstatslige forpligtelser: "De konservative foregiver, at vi kan have et vitalt, velintegreret og retfærdigt civilsamfund uden staten til at garantere, at universalistiske, egalitære principper gennemtrænger socialpolitikken uafhængigt af hvilken social institution eller hvilket niveau af det offentlige system, som udfører den" (Cohen, 1997: 3).

Med baggrund i en læsning af *Bowling Alone*; men også af artikler der ligger til grund for dette arbejde forekommer det urimeligt at spænde Putnam for dén vogn. Det holder ikke at tage ham til indtægt for konservative og neo-liberale forestillinger om blomstrende civilsamfund via en afmonteret og udliciteret velfærdsstat.

Afgrænsende og brobyggende social kapital: en velfærdsstatsproblematik

Sondringen mellem afgrænsende ("bonding") og brobyggende ("bridging") social kapital markerer en spændende udvikling i Putnams forfatterskab. En sontring som med *Bowling Alone* giver mulighed for at tage til genmæle overfor kritikere, som op gennem 90'erne har hævdet, at Putnam henfører den sociale kapital til rent lokale arenaer og som en konsekvens deraf spiller projektet om et levende civilsamfund i hænderne på socialkonservative kræfter.

Afgrænsende (bonding) social kapital produceres mellem personer som ligner hinanden, de deler eventuelt status og etnicitet, identificerer sig med hinanden og danner eksklusive netværk til gensidig gavn. Brobyggende (bridging) social kapital er sociale netværk blandt mennesker, som er forskellige fra hinanden. Grupper af midaldrende golfspillende hvide mænd er selvsagt mere afgrænsede og afgrænsende end sociale sammenhænge, som bygger bro mellem forskellige etniciteter og statusgrupper.

Afgrænsende social kapital produceres mere enkelt end brobyggende social kapital. Under et interview jeg lavede med Putnam for et par år siden, fremhævede han, at især brobyggende social kapital har betydning i en policy kontekst. Samtidig påpegede han, at netop distinktionen mellem brobyggende og afgrænsende social kapital relaterer sig til forholdet mellem velfærdsstaten og det civile samfund:

"En potentiel tese er, at den offentlige velfærdsstat har en negativ effekt på af-

grænsende social kapital, fordi mennesker ikke længere er nødt til at passe deres familier og gamle forældre på en måde, som de gjorde engang. Dette er naturligvis de konservatives synspunkt, nemlig, at offentlig forsørgelse underminerer båndene af gensidig forpligtelse i familien og forpligtelsen i naboskaberne, som sandsynligvis er afgrænsende social kapital. På den anden side repræsenterer de universelle karakteristika i mange af velfærdsstaterne, specielt i de nordiske lande, en form for brobyggende social kapital. Eller nærmere, de opmuntrer til brobyggende social kapital netop fordi de ansporer folk til at forstå sig selv som medlemmer af et bredere nationalt fællesskab og ikke kun til at bekymre sig om deres egen familie og nærmeste naboer. Nogle af de folk som har talt om social kapital deler mit synspunkt om, at der har været et fald i social kapital i USA. Dette synspunkt deler for eksempel Francis Fukuyama; men han tror, at det er på grund af velfærdsstaten, og dette synspunkt er jeg stærkt uenig i. Jeg har kigget på empiriske data vedrørende dette spørgsmål, og jeg finder meget lidt materiale som understøtter ideen om, at nedgangen i social kapital såvel afgrænsende som brobyggende skyldes velfærdsstaten. Når jeg taler til en amerikansk forsamling fremlægger jeg ofte et bevismateriale, som viser, at på tværs af OECD landene – såvidt vi overhovedet kan måle det, idet vi har ufuldstændige mål for social kapital – er der en stærk positiv ikke negativ korrelation mellem social kapital og velfærdsstatens størrelse. De samfund som har den højeste grad af social tillid og gruppe medlemskab er præcist de skandinaviske lande, som også har de mest generøse velfærdsstater. Tilsvarende er de lande som har en lille velfærdsstat eller slet ingen velfærdsstat, samtidig landene med den mindste grad af social kapital. Naturligvis fortæller denne positive korrelation os ikke i sig selv noget om hvilken vej 'kausalpilen' peger. Det er ikke klart, og som sådan heller ikke klart for mig, hvorvidt velfærdsstaten faktisk i sig selv producerer social kapital, eller hvorvidt steder som har en høj social kapital med en følelse af social solidaritet, derfor støtter flere dyre velfærdsprogrammer. Så det er muligt, at det er den sociale kapital som producerer velfærdsstaten, det er også muligt, at det er velfærdsstaten, som producerer social kapital. Men det er bestemt ikke muligt, forekommer det mig, at velfærdsstaten generelt destruerer den sociale kapital." (uddrag fra telefoninterview med Putnam, maj 1999).

The Galvin Baptist Temple. Carl De Keyzer: God Inc. 1992

Når jeg bringer et længere uddrag fra det pågældende interview, er det fordi Putnam gentagne gange er blevet citeret for at fejlfortolke forholdet mellem velfærdsstat og den sociale kapital som produceres i frivillige og andre af det civile samfunds foreninger. Kritikken

er ikke blot rejst af politiske teoretikere som Theda Skocpol og Jean Cohen i forhold til en amerikansk kontekst; men også i forsøg på at overføre hans begrebsapparat til analyser af europæiske, herunder specielt skandinaviske forhold. I dette interview udtaler Put-

nam sig omkring forholdet mellem social kapital og velfærdsstat med større klarhed end i *Bowling Alone*, hvor han stort set kun strækker sig til at påvise den statistiske sammenhæng. Såvel i interviewet som i bogen fastholder Putnam, at internationale sammenligninger viser, at de skandinaviske velfærdsstater samtidig har den højeste grad af social kapital af alle vestlige demokratier: "den sociale kapital forekommer at være størst af alle lande i de stort forbrugende skandinaviske velfærdsstater" (Putnam, 2000: 281). Blot er det ikke muligt at afgøre, hvorvidt det er velfærdsstaten som producerer social kapital, eller den sociale kapital som producerer velfærdsstaten.

Argumentet er tankevækkende og føjer nye dimensioner til allerede kendte diskussioner af forholdet mellem velfærdsstater og civilsamfund. For det første placerer Putnam sig ganske utvetydigt på den positive korrelations side. For det andet er der tale om en helt anden og sandsynligvis bedre empirisk funderet position end, hvad vi har set fra iagttagere, som har postuleret, at velfærdsstater af skandinavisk tilsnit, og i det hele taget store moderne velfærdsstater, underminerer det civile samfund. Såvel Alan Wolfe som Jean Cohen & Andrew Arato har markeret sig indenfor dette synspunkt. I deres værk *Civil Society and Political Theory* fra 1992 vurderer Cohen og Arato, at velfærdsstaten mere og mere har vist sig at være en ineffektiv og utilstrækkelig strategi til samfundsmæssig styring i de lande som har bragt den til sin højeste udvikling. Men hvad vigtigere er: "Dens tidligere succes har medført en veritabel krise i solidariteten ved at erstatte former for gensidighed, selvhjælp og samarbejde indenfor slægten med systemisk organiserede funktioner" (Cohen & Arato, 1992: 40)³⁾. En lignende argumentation har været fremført af Alan Wolfe, som med det gennemgående tema "moralske forpligtelser" har postuleret, at moderne menneskers evne til at forholde sig moralsk til hinanden trues af markedsgørelse og statsliggørelse. På den baggrund er Wolfe ikke blot bekymret for solidariteten og de mellem menneskelige forpligtelser i moderne samfund, men også for hvad der sker med den sociale solidaritet, når velfærdsstater af skandinavisk tilsnit regulerer de sociale forpligtelser. Han argumenterer således, at den skandinaviske velfærdsstatsmodel har tendens til at "lægge pres på familier, fællesskaber og sociale netværk" (Wolfe, 1989: 22).

Social kapital i Skandinavien

Især de skandinaviske lande har en interesse i denne forbindelse, som netop belyser den sammenhæng, det hele drejer sig om: Muligheden for både at have en stor offentlig velfærdsstat og en stor social kapital i form af et levende civilsamfund. Dette har indenfor de senere år optaget nordiske samfundsforskere (Rothstein, 1998; Selle, 1999; Torpe, 2000). Deres forskningsresultater, som vedrører udviklingen i de skandinaviske lande, problematiserer for det første tesen om, at den skandinaviske velfærdsmodel har haft tendens til at 'mase' frivillighed og civilsamfund. For det andet viser de, at det frivillige engagement tilsyneladende ikke er gået tilbage i de skandinaviske lande. Resultaterne vidner dog samtidig om, at der sker nogle ændringer i det frivillige engagement i disse år; men at disse ændringer ikke kan tages som et udtryk for et generelt fald i social kapital. Sat på spidsen er der tale om ændringer i folks organisatoriske tilhørsforhold, herunder deres loyalitet til gamle veletablerede organisationer og foreninger og hverken om et fald i frivilligt engagement, eller villigheden til at forme institutioner i det civile samfund.

I en omfattende undersøgelse af den sociale kapital's 'tilstand' i en socialdemokratisk velfærdsstat går Rothstein ind i en direkte polemik med den opfattelse, at velfærdsstaten underminerer de informelle sociale netværk. Indledningsvis hævder han, at der er et interessant sammenfald mellem argumenter fra højre og venstre, nemlig at der er et "invers forhold" mellem den skandinaviske velfærdsstatsmodel og informelle netværk. Argumentet fra højre er, at folk stopper med at udvise omsorg når altruisme og ansvaret for sociale problemer overtages af det offentlige. Medlidenhed udvises gennem skattebilletten og informelle sociale netværk svækkes. Fra venstre har der lydt en lignende kritik, konkluderer Rothstein, med henvisning til Wolfe, Habermas samt Cohen og Arato. Men han finder det "besynderligt, at disse argumenter faktisk aldrig dokumenteres med noget som helst empirisk bevismateriale" (Rothstein, 1998: 31). Såfremt der skulle være hold i standpunktet skulle de sociale relationer være blevet svækket efter 1950'erne med velfærdsstatens udbygning; men data viser, at de sociale bånd tværtimod generelt er blevet styrkede i denne periode.

Rothstein konkluderer på sit svenske materi-

ale, at der er forekommet en dalende affinitet med de større bevægelser og organisationer; men at dette ikke kan tages som udtryk for et fald i villigheden til at engagere sig i frivillige organisationer. Det tilgængelige datamateriale peger i retning af, at der er forekommet et fald i de fleste gamle organisationers medlemskare. Men samtidig fastholder Rothstein, trods vanskeligheden med at tolke materialet, at dette fald snarere "afspejler en ændret sammen-sætning af det organisatoriske liv i Sverige end et generelt fald i frivillighed" (Rothstein, 1998: 27). Et survey fra 1993 synes at underbygge dette: Unge født i 1970'erne har i et vist omfang vendt ryggen til traditionelle, hierarkisk opbyggede, organisationer. I stedet danner de midlertidige og mindre formaliserede grupper, og bidrager dermed til at producere nye former for organisatoriske aktiviteter. En sammenligning med resultaterne fra de øvrige skandinaviske lande peger stort set i samme retning, også her er indtrykket dels, at der snarere er tale om forandringer i de organisatoriske tilhørsforhold end fald i social kapital, dels at en socialstatslig ekspansion også i årene for velfærdsstatens udbygning gik hånd i hånd med en vækst i det frivillige foreningsliv. Måske på grund af et organisatorisk og politisk grundtræk, som Selle påpeger har haft stor historisk betydning: de frivillige organisationer har på en og samme tid formået at være tæt knyttede til den offentlige sektor samtidig med, at de "i høj grad har været autonome foreninger" (Selle, 1999: 147).

Men aktuelle forandringer i relationen mellem frivillige organisationer og det offentlige kan måske forrykke denne balance. For Norges vedkommende bemærker Selle, at der ganske vist er en stigende offentlig interesse for de frivillige organisationer; men at det i stort omfang handler om, hvordan de frivillige kan "hjælpe med at implementere regeringens politikker" (Selle, 1999: 152). På den baggrund bliver det væsentligere og væsentligere at skelne mellem frivillig organisering som en arena for promovering af værdier og interesser "og frivillig organisering som en arena for serviceproduktion og organisering af aktiviteter" (Selle, 1999: 161). Problematikken er til at tage at føle på i et social kapital perspektiv, da det er den første rolle, der har så stor betydning for "et dynamisk civilsamfund og et levende pluralistisk demokrati" (ibid.).

I Danmark har bladet Social Politik i foråret 2001 (nr. 2) lanceret nogle tankevækkende overvejelser om den samme problematik. I sin introduktion til temaet om frivilligt socialt arbejde skriver bladets redaktør, at det frivillige arbejde tiltænkes en central rolle i dagens socialpolitik. Kernen i denne rolle er, "hvordan frivilligt socialt arbejde kan integreres i det offentliges indsats på det sociale område". Senere i bladet opholder Bjarne Lenau Henriksen, Kirkens Korshær, sig ved tendensen til, at den frivillige sektor integreres i det offentliges politikker og strategier til løsning af sociale og sundhedsmæssige problemer. I en situation hvor den frivillige sektor bliver egentligt ansvarsbærende for løsningen af sociale problemer ser Lenau Henriksen en risiko for, at det mister evnen til at være kritisk modmagt, at det mister evnen til at være et provokerende alternativ og at det mister evnen til at være en banebrydende og grænsesprængende pioner. Han medgiver, at dette "er lidt af et skrækscenario. Men det er allerede ved at være virkelighed."

Pointen her er, at såfremt evnen til at producere social kapital i form af et dynamisk civilsamfund og et levende pluralistisk demokrati primært knytter sig til den frivillige sektors autonomi, er der grund til at råbe vagt i gevær.

Forholdet mellem afgrænsende og brobyggende social kapital

Som vi har set kan civilsamfunds-inspirerede teoretikere generelt enes om, at der er en tæt sammenhæng mellem udviklingen i demokratiske institutioner, demokratisk kultur og eksistensen af et civilt samfund i form af levende fællesskaber, samt frivillige og sociale bevægelser. Men herefter udspilles ofte en ikke synderligt konstruktiv diskussion af hvad der kom først: det fra neden orienterede lokalt baserede sociale fællesskab (social kapital) eller de politiske partiers og brede sociale bevægelseres bestræbelser på at skabe nationale fællesskaber (velfærdsstat). Hønen eller ægget om igen. Men min vurdering er, at forskningstemaet, den sociale kapitalens betydning for demokrati og velfærdsstat bør adskilles fra resultatet. Konklusionen på Putnams undersøgelser lyder, at den sociale kapital for USA's vedkommende er dalende, og vi kan derfor forvente en yderligere svækkelse af de demokratiske institutioner, samt fordelingen af sundhed og velfærd. Men

forskningstemaet der vedrører de fintmaskede relationer mellem afgrænsende og brobyggede social kapital under indflydelse af offentlige institutioner holder vand som en af tidens absolut mest påtrængende tematikker, selvom det konkrete resultat (nedgang på de fleste fronter) eventuelt måtte kritiseres.

Nedenfor har jeg skitseret en model til at forstå fællesskabsdimensionen i organisationer. Det er et forsøg på at illustrere, hvordan aktiviteter målrettet både bonding og bridging har betydning, når moderne fællesskaber udvikler sig. Samtidig kan modellen bruges til at anskueliggøre, hvilke omkostninger det har, når fællesskaber sætter al kraft ind på enten at udvikle den afgrænsede interne identitet (bonding social capital) eller de svage sociale

bånd (bridging social capital). Fokus er på relationen mellem lokal identitetsdannelse og omgivelserne: Foregår dannelsen – eller konstruktionen – af lokal identitet primært gennem empowerment og afgrænsning af gruppen og området selv i forhold til omgivelserne, eller foregår der samtidig med den 'interne' empowerment og identitetsdannelse en proces af brobygning. Med modellen forsøger jeg at fastholde og anvende nogle af de begreber som især forskning i "community organizing" (Gittel & Vidal, 1998) og "institutional capacity building" (Healey, 1997) opererer med i undersøgelser af sociale udviklingsprocesser i urbane fællesskaber, som udspiller sig via afgrænsning eller brobygning.

Afgrænsning og brobygning i sociale fællesskaber

Afgrænsende social kapital

Stærke bånd

Konfronterende (confrontational) netværksdannelse og lokalsamfundsorganisering

Konfrontations- og eksklusionsmodel

- konfrontation
- stærke bånd indenfor det lokale netværk
- afgrænsende social kapital
- ekskluderende netværk

Tendenser

- selvorganisering
- selvberoenhed
- afgrænsning
- lukkethed og begrænsede ressourcer

Eksempler

- opbygning af afgrænset/lokal identitet
- mennesker ansføres til at bekymre sig om sine nærmeste og sine 'lige'
- gruppetilhørsforhold

Brobyggende social kapital

Svage bånd

Samarbejdende (collaborational) netværksdannelse og lokalsamfundsorganisering

Samarbejds- og brobygningsmodel

- samarbejde
- svage bånd mellem det lokale netværk og fjerne netværk/det omgivende samfund
- brobyggende social kapital
- inkluderende netværk

Tendenser

- flerhed af organiseringsformer
- omverdensafhængighed
- åbne netværk
- ekspertafhængighed

Eksempler

- møder på tværs af etnicitet, køn og klasse
- mennesker ansføres til at se sig selv som medlemmer af bredere 'nationale' fællesskaber
- projekter med tætte relationer til omgivelserne

Pointen med figuren er *ikke*, at fællesskaber enten udvikler afgrænsende eller brobyggende social kapital. Der er flere fordele ved at skelne mellem afgrænsende og brobyggende social kapital. For det første er den rene mikro-orientering forladt, og for det andet er det nu muligt at tematisere de store offentlige organisations rolle i opbygningen af social kapital. I stedet for helt overordnet og relativt uforpligtet at diskutere hvorvidt velfærdsstaten og dens institutioner hæmmer eller fremmer dannelsen af social kapital, kan der nu sættes fokus på hvilke konkrete institutionelle konfigurationer der dannes mellem afgrænsende og brobyggende social kapital, eventuelt under påvirkning og indflydelse af velfærdsstaten (Healey, 1997: 56ff.) .

I *Bowling Alone* udarbejder Putnam distinktionen mellem "bonding" og "bridging" med inspiration fra bysociologer og byforskere som Xavier de Souza Briggs, Ross Gittell og Avis Vidal, samt den økonomiske sociolog Mark Granovetter. Byforskningen bruger han blandt andet til at illustrere hvordan udviklingen af et lokalsamfunds fysiske og sociale miljø involverer en proces af både afgrænsning og brobygning. Aktiveringen af et lokalsamfunds "community" foregår ikke kun gennem de lokale kræfters empowerment og opbygning af stærke sociale bånd indadtil. Byforskere som Gittell og Vidal (1998) hævder, at succesfuld "community organizing" i meget høj grad afhænger af det lokale områdes held med at opbygge brobyggende social kapital, mens den britiske byforsker Patsy Healey (1997) anvender begrebet "institutional capacity building" om de institutionelle forudsætninger for, at et lokalt governance netværk overhovedet kan fungere. Ved siden af byforskningen bruger Putnam Mark Granoveters forskning i betydningen af henholdsvis svage og stærke sociale bånd for folks arbejds-markedsposition. Granovetter (1973) viste, at det især er de svage sociale bånd til fjerne bekendte og relationer til folk man ikke omgås til dagligt, som har værdi i en jobsøgningsproces. Både når man søger job, og når man søger politiske allierede i en konkret sag har de svage bånd vist sig mere effektive end de stærke sociale bånd. Det er de ovennævnte byforskere fortjeneste at belyse sammenhængene mellem de stærkt overlappende kategorier "bonding"/"stærke bånd" og "bridging"/"svage bånd". Men især Xavier de Souza Briggs har

sammenfattet denne kobling med sin påstand om, at "bonding social capital" er nødvendigt for at klare dagen og vejen; mens "bridging social capital" er afgørende for at komme videre med sit liv (Putnam, 2000: 23)

Afslutning

Nogle udsagn om den sociale kapital betydning formuleres i *Bowling Alone* med romantisierende vendinger og udsender et skær af idyl; men denne næsten naive facon virker bevidst provokatorisk, idet konklusionerne er veldokumenterede. I kapitel 20 drejer det sig om "Health and Happiness", hvor det fremhæves at på ingen andre områder har forskningen været i stand til at spore så veldokumenterede konsekvenser af social kapital som indenfor sundhed og trivsel. Putnam knytter helt eksplicit an til en række andre videnskabelige studier af den sociale sammenhængskrafts konsekvenser for såvel fysisk som mental sundhed, især Émile Durkheims epokegørende værk om "Selvmordet". I dette værk fremstod selvdestruktion ikke blot som en personlig tragedie; men som en sociologisk forudsigelig konsekvens af manglen på individets sociale og samfundsmæssige integration. Putnams studier følger samme spor uden nævneværdige divergenser. På mikroniveau hører vi om betydningen af kirkegang: Hvis man deltager aktivt i en menighed, og normalt kommer til gudstjeneste om søndagen, kan man befordre sandsynligheden for at leve et sundt liv. Argumentet er, at menigheden ikke blot passivt noterer sig, hvem som mangler, men også tager sig af dem. Samtidig bidrager menigheden som "et socialt netværk til at forstærke sunde normer – socialt isolerede mennesker er mere tilbøjelige til at ryge, drikke, spise sig fede og tage del i andre typer af sundhedsødelæggende adfærd" (Putnam, 2000: 327).

Et banalt førstehåndsindtryk af hvordan denne specielle udgave af social kontrol virker i praksis fik jeg under et forskningsophold i den Californiske by Riverside. Sammen med min familie var jeg gentagne gange af sekretæren med de svenske rødder blevet inviteret til at komme til "service" i den protestantiske kirke med skandinavisk selvforståelse. Det som slog en rigtig nordbo, skærmet bag den protestantiske etiks distance, var den umiddelbare imødekommenhed, omsorg og nærhed, som strømmede en i møde. Det første der skete var, at

præsten fra prædikestolen "inviterede alle til at gå rundt og hilse på hinanden". Derefter blev vi som gæster budt specielt velkommen, der blev gjort status over hvem som manglede af menigheden, og der blev taget initiativ til at aflægge især de ældre et besøg. Præsten fortalte derpå om sin ferie, og hvilke tanker den havde medført. Først derefter startede selve gudstjenesten, som i sig selv blotlagde et fint-masket netværk af aktiviteter. Bogstaveligt talt alle medlemmer af menigheden havde på skift en funktion: Nogle sang i koret, andre spillede på klokker, mens atter andre stod for afviklingen af bønner og kollekt. Bagefter var der stående udendørs kaffe med småkager og livlig uformel snak.

Ingen tvivl om at så tætte netværk, ofte centreret omkring afgrænsende social kapital, kan befordre en snærende social kontrol. Ser vi bort fra, at mange amerikanske menigheder har ganske omfattende aktiviteter af brobyggende social kapital er social kontrol måske det stærke civile netværks slagside. Men kun måske. Putnam tror ikke på den forbindelse, idet han hævder, at snærende social kontrol ikke er det ene yderpunkt på en skala, hvor vi har tolerance i den anden. Han hævder, at grundig empirisk forskning har vist, at lokalsamfund med en høj grad af social kapital også er tolerante samfund: "Mange studier har vist, at korrelationen mellem social deltagelse og tolerance er, hvis noget, *positiv*, ikke negativ, også selvom uddannelse holdes konstant. Den positive forbindelse mellem forbundethed og tolerance er særlig stærk i forhold til køn og race: Jo mere mennesker er involverede i "community organizations", jo mere åbne er de i forhold til lighed mellem kønnene og integration mellem racerne" (Putnam, 2000: 355).

På trods af Putnams krydsen frem og tilbage mellem mikrosociologiske observationer af mennesker som ser fjernsyn og bowler alene og store statistiske undersøgelser på makro-niveau af vælgerdeltagelse, foreningsdannelse, klubaktiviteter mv., finder jeg bogen intet mindre end unik såvel i tematik som tilgang. Ja, måske netop i kraft af dens store uensartethed og hyppige perspektivskifte er den en kilde til stor inspiration for folk, der interesserer sig for det senmoderne samfunds grundlagsproblemer: hvordan skabe både social sammenhængskraft og dynamik under en situation præget af omfattende individualiseringstenden-

ser i de sociale relationer, og på styringsniveau fragmentering? Et værk som kobler mellem fællesskabsbånd på mikroplanet og "økonomi" og "demokrati" på makroniveau har mange facetter, og sikkert lige så mange steder man kunne vælge at sætte ind med kritik. Men jeg opfatter dybest set myriaden af perspektiver og fortællinger om den sociale kapitals betydning som en umådelig gevinst, når vi skal forstå hvilke sociale, politiske og økonomiske konsekvenser, der udgår fra hverdagslivets sociale relationer.

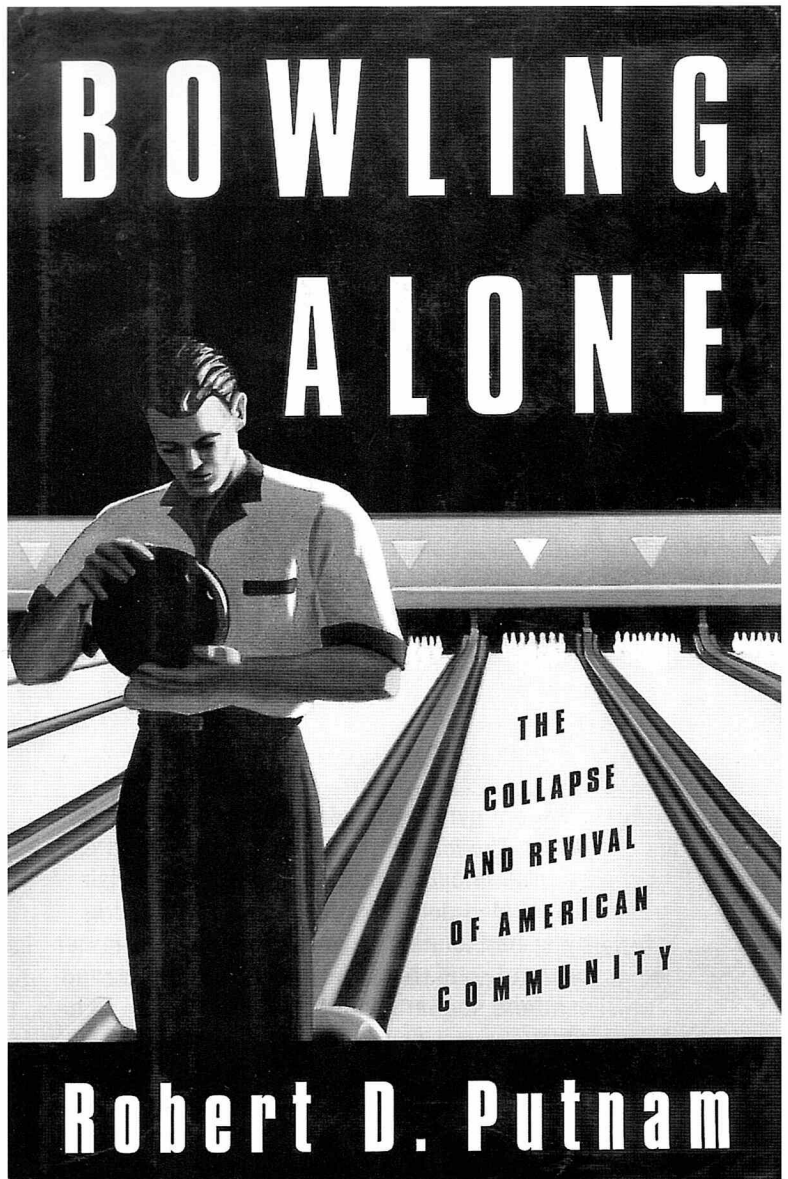
Litteratur

- Bengtsson, Steen & Lars Hulgård. 1999: "Cooperative activation and community development in Denmark", den afsluttende publikation fra The EMES-network (under udgivelse på Routledge).
- Blakely, Edward J. & Mary Gail Snyder. 1997. *Fortress America. Gated Communities in the United States*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Cohen, Jean L. 1997. *American Civil Society Talk*. The National Commission on Civic Renewal, Working Paper #6. (University of Maryland).
- Cohen, Jean L. & Andrew Arato. 1992. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Deth, Jan W. van, Maraffi, M., Newton, K. & Whiteley, P. F. 1999 (eds.). *Social Capital and European Democracy*. London and New York: Routledge.
- Gittell, Ross & Avis Vidal. 1998. *Community Organizing – Building Social Capital as a Development Strategy*. London: Sage.
- Healey, Patsy. 1997. *Collaborative Planning. Shaping Places in Fragmented Societies*, Houndsmills: Macmillan
- Mouritsen, Per. 2000: "Hvad er det civile i det civile samfund?" Institut for Statskundskab, København: *Politologiske Studier*, nr. 5, februar 2000.
- Powell, Colin L. 1997. "Recreating the Civil Society – One Child at a Time". *The Brookings Review*, Vol. 15 No. 4. <http://www.brook.edu/pub/review/oldtoc.htm#FAL97>. The Brookings Review.
- Putnam, Robert D. 1993a. *Making Democracy Work – Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. 1993b. "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life", in *The American Prospect* no. 13 (Spring, 1993).
- Putnam, Robert D. 1995a. "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", in *Journal of Democracy* 6:1, Jan. 1995, 65-78.
- Putnam, Robert D. 1995b. "Bowling Alone: An interview with Robert Putnam about America's collapsing civic life". Copyright: American Association for Higher Education (<http://xroads.virginia.edu/~HYPER/DETOC/assoc/aahe.html>).
- Putnam, Robert D. 1996a. "The Strange Disappearance of Civic America", in *The American Prospect*, Winter 1996.
- Putnam, Robert D. 1996b. "Unsolved Mysteries. The Tocqueville Files," in *The American Prospect*, no. 25 (March-April 1996: 26-28).

- Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rifkin, Jeremy. 1996. *The End of Work*. New York: Tarcher/Putnam.
- Rothstein, Bo. 1998. *Social Capital in the Social Democratic State. The Swedish Model and Civil Society*. Gothenburg University. Paper: the 1998 Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston, September 3-6, 1998.
- Selle, Per. 1999. "The transformation of the voluntary sector in Norway: a decline in social capital?", in Van Deth, Maraffi, Newton & Whiteley, (eds.), *Social Capital and European Democracy*. London and New York: Routledge.
- Skocpol, Theda. 1996. "Unravelling From Above" (Unsolved Mysteries. The Tocqueville Files), in *The American Prospect* no. 25 (March-April 1996): 20-25.
- Skocpol, Theda. 1997. "Building Community Top-down or Bottom-up?" *The Brookings Review*, Vol. 15 No. 4. <http://www.brook.edu/pub/review/oldtoc.htm#FAL97>. The Brookings Review.
- Torpe, Lars. 2000. "Foreninger og demokrati", i Andersen, Torpe og Andersen, *Hvad folket magter. Demokrati, magt og afmagt*. København: Jurist og Økonomforbundets Forlag.
- Wijkström, Philip. 2000. "Grilla ensam". *Moderna Tider*, oktober 2000.
- Wilson, Patricia A. 1997. "Building Social Capital: A Learning Agenda for the Twenty-first Century, in *Urban Studies*, Vol. 34, Nos 5-6, p. 745-760
- Wolfe, Alan. 1997. "Is Civil Society Obsolete?" *The Brookings Review*, Vol. 15 No. 4. <http://www.brook.edu/pub/review/oldtoc.htm#FAL97>. The Brookings Review.
- Wolfe, Alan. 1989. *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkeley: University of California Press.
- Wuthnow, Robert. 1997. *The Role of Trust in Civic Renewal*. The National Commission on Civic Renewal, Working Paper #1. (University of Maryland).

Noter:

1. Tak til deltagerne i kollokvium om social kapital ved Roskilde Universitetscenter, foråret 2001.
2. Der har fundet en heftig og vedvarende diskussion sted om Putnams diagnose af et forfald i civil ansvarlighed, og især hans specielle tilgang til at studere det civile samfund har været diskuteret i talrige små og store publikationer, og fra mange vinkler (fx. Skocpol, 1996; Cohen, 1997; Wolfe, 1997; Rothstein, 1998; Deth et al, 1999; Selle, 1999; Mouritsen, 2000; Wijkström, 2000).
3. Det forekommer mig, at der er en vis grad af selvmodsigtelse mellem argumentationen fra 1992, hvor kritikken retter sig mod velfærdsstatens kolonisering af de horisontale netværk, og argumentationen i 1997, hvor kritikken retter sig mod Putnam for at gå de socialkonservatives ærinde.

Robert D. Putnam:

Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community.

New York: Simon & Schuster